

Hard nodig: trauma-geïnfomeerd werken in de strafrechtsketen

*Maarten Kunst**

'The requirements of legal proceedings seem almost perfectly designed to aggravate the symptoms of posttraumatic stress.' (Herman 2023)

Het strafrecht is de afgelopen decennia in toenemende mate in het teken van slachtoffers komen te staan. Dit hangt in belangrijke mate samen met de uitbreiding van hun procespositie: zij hebben tal van rechten toegekend gekregen die hen in staat stellen om aan dit proces deel te nemen, zoals het recht om op de terechtzitting een verklaring af te leggen (Bosma & Groenhuijsen 2023). Aan de introductie van deze rechten ligt een belangrijke veronderstelling ten grondslag, namelijk dat criminaliteit grote psychische gevolgen voor het slachtoffer heeft (Kunst 2021a). In de literatuur, maar ook in de media en beleidsstukken worden deze gevolgen vaak beschreven in termen van 'trauma' of 'traumatisering'. Wetgeving die beoogt de positie van slachtoffers in het strafproces te verbeteren heeft dan ook vaak (mede) tot doel de voortzetting of verergering van het door het misdrijf veroorzaakte trauma te voorkomen, of slachtoffers te helpen dit trauma te verwerken (Kunst 2015). Ondanks deze goede bedoelingen ervaren veel slachtoffers het strafproces nog steeds als zeer stresserend en soms zelfs als bron van 'hertraumatisering', dat wil zeggen een tijdelijke of blijvende toename van door het misdrijf veroorzaakte psychische klachten (Orth & Maercker 2004).

Voor de medewerkers van de strafrechtsketen heeft de uitbreiding van de procespositie van slachtoffers grote gevolgen gehad: zij worden veel vaker dan voorheen geconfronteerd met het leed dat slachtoffers door het misdrijf is aangedaan, maar beschikken vaak niet over de vaardigheden om op een empathische en respectvolle wijze met slachtoffers om te gaan en zelf niet geraakt te worden door de ingrijpende persoonlijke verhalen die slachtoffers hun vertellen (zie bijv. Kort 2020).

* Prof. dr. mr. M.J.J. Kunst is hoogleraar criminologie aan het Instituut voor Strafrecht & Criminologie van de Universiteit Leiden.

Zoals ik hieronder zal laten zien, lopen zij hierdoor het risico ook zelf getraumatiseerd te raken en zich in de uitoefening van hun werk door het leed van slachtoffers te laten beïnvloeden. Het is opmerkelijk dat hier in wetgeving, beleid en de praktijk nauwelijks aandacht voor is. Opvallend is voorts dat de opkomst van het slachtoffer in het strafproces niet gepaard is gegaan met meer aandacht voor het slachtoffer-schap van de dader.¹ De dader wordt nog steeds primair beschouwd als degene die het kwaad heeft berokkend. Of eerdere slachtofferervaringen wellicht hebben bijgedragen aan het plegen van het strafbare feit, heeft in het strafrecht weinig betekenis, en dat hij gebukt kan gaan onder hetgeen hij heeft aangericht, lijkt evenmin van groot belang te zijn. Alleen in de bepaling van de strafzwaarte kan direct of indirect met deze mogelijkheden rekening worden gehouden (Kunst 2011). Deze geringe aandacht voor het trauma van de dader strookt niet met wat we weten uit wetenschappelijk onderzoek: zoals ik zal laten zien, is hieruit genoegzaam bekend dat veel daders in het verleden zelf het slachtoffer van criminaliteit en andere traumatische ervaringen zijn geworden en dat het misdrijf ook op hen een enorme impact kan hebben. Traumatisering bij de dader is daarom ook relevant voor beslissingen over schuld en toerekenbaarheid (vgl. Kunst 2024). Gelet op het voorgaande is het van groot belang dat de strafrechtsketen meer oog heeft voor mogelijke traumatisering onder slachtoffers, daders en haar eigen medewerkers (vgl. Keels 2024). Dit kan zij realiseren door ‘trauma-geïnformeerd’ te gaan werken. In het vervolg van deze bijdrage leg ik uit wat onder deze manier van werken verstaan moet worden, waarom het hard nodig is dat de Nederlandse strafrechtsketen deze manier van werken adopteert, en wat hiervoor gedaan moet worden.

Een korte toelichting op het concept ‘trauma-geïnformeerd werken’

Het concept ‘trauma-geïnformeerd werken’ is afkomstig uit de Amerikaanse geestelijke gezondheidszorg. In 2014 heeft de Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA) – het Ameri-

1 Ten behoeve van de leesbaarheid heb ik ervoor gekozen zo veel mogelijk de term ‘dader(s)’ te gebruiken in plaats van ‘dader(s) en/of verdachte(n)’. Ik hanteer hierop één uitzondering: wanneer uit de tekst volgt dat nog geen sprake is van een veroordeling, gebruik ik de term ‘verdachte(n)’.

kaanse ministerie voor middelenmisbruik en geestelijke gezondheidszorg – een notitie geschreven waarin wordt beschreven wat deze manier van werken inhoudt. De notitie begint met een definitie van de term ‘trauma’. De SAMHSA definieert deze term als ‘een gebeurtenis, een reeks van gebeurtenissen of omstandigheden die door een individu als fysiek of emotioneel schadelijk of levensbedreigend worden ervaren en die langdurige effecten op diens functioneren en mentale, fysieke, sociale, emotionele of spirituele welzijn hebben’ (SAMHSA 2014, p. 7). Er moet dus een onderscheid worden gemaakt tussen drie facetten van trauma, namelijk (1) de gebeurtenis(sen) of omstandigheden waaraan het individu wordt blootgesteld, (2) de manier waarop deze gebeurtenis(sen) of omstandigheden door hem of haar worden ervaren, en (3) de gevolgen die hij of zij hiervan ondervindt. De SAMHSA spreekt in dit verband van de ‘3 e’s’: (1) ‘events’, (2) ‘experiences’ en (3) ‘effects’ (SAMHSA 2014).

De SAMHSA omschrijft het begrip trauma aanzienlijk breder dan de definitie die het *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM) geeft van de posttraumatische stressstoornis (PTSS). Van een dergelijke stoornis is volgens DSM sprake wanneer iemand is blootgesteld aan een feitelijke of dreigende dood, een ernstige verwonding of seksueel geweld, en dit heeft geleid tot herbelevingen, vermijdingsgedrag, negatieve veranderingen in cognities en stemming en veranderingen in prikkelbaarheid en reactiviteit (American Psychiatric Association 2022). De PTSS-criteria vallen binnen de SAMHSA-omschrijving van de term trauma, maar ook andere typen gebeurtenissen en gevolgen kunnen eronder vallen (SAMHSA 2014).

Trauma-geïnformeerd werken is een manier van probleemgericht werken die is geïnspireerd door wetenschappelijke studies die rondom de eeuwwisseling werden verricht naar de prevalentie en impact van traumatische ervaringen; uit deze studies bleek dat veel mensen gedurende hun leven te maken krijgen met traumatische gebeurtenissen en daar blijvende gevolgen van ondervinden (Harris & Fallot 2001a, 2001b). Organisaties die trauma-geïnformeerd werken proberen deze gevolgen te beteugelen en doen er alles aan om te voorkomen dat hun dienstverlening leidt tot hertraumatisering of andere ongewenste uitkomsten. Een voorbeeld van zo’n andere ongewenste uitkomst in de context van het strafproces is het recidiveren van een dader door het achterwege blijven van behandeling voor een jeugdtrauma dat ten grondslag ligt aan zijn delictgedrag. Om dit soort uitkomsten te voor-

komen, moeten medewerkers van organisaties die trauma-geïnformeerd willen werken (1) kennis hebben van de verschillende facetten van trauma, (2) in staat zijn om signalen en symptomen van traumatisering te herkennen, (3) de uitoefening van hun werk afstemmen op de behoeften die voortvloeien uit het trauma, en (4) aandacht hebben voor de omstandigheden waaronder het trauma heeft plaatsgevonden (SAMHSA 2014). Voorkomen moet worden dat de reactie op het trauma door de getraumatiseerde persoon wordt ervaren als een voortzetting van deze omstandigheden. De SAMHSA duidt deze vereisten aan als de '4 r'en van trauma-geïnformeerd werken': (1) 'realize', (2) 'recognize', (3) 'respond' en (4) 'resist re-traumatization' (SAMHSA 2014).

De 4 r'en vormen de uitgangspunten van trauma-geïnformeerd werken. De manier waarop deze uitgangspunten moeten worden vormgegeven, is afhankelijk van de context waarin deze werkwijze geïmplementeerd wordt. Zo zullen binnen de gezondheidszorg of het onderwijs hele andere maatregelen nodig zijn dan binnen de strafrechtsketen. Volgens de SAMHSA kunnen daarom geen concrete voorschriften worden gegeven met betrekking tot de manier waarop dit moeten gebeuren. Zij geeft wel een opsomming van de domeinen waarbinnen het treffen van maatregelen moet worden overwogen: (1) bestuur en leiderschap, (2) beleid, (3) fysieke omgeving, (4) betrokkenheid van ervaringsdeskundigen, (5) samenwerking met ketenpartijen, (6) screening en hulpverlening, (7) training en opleiding, (8) monitoring, (9) financiën en (10) evaluatie (SAMHSA 2014). In tabel 1 worden de verschillende domeinen nader toegelicht en worden per domein voorbeelden van mogelijke maatregelen gegeven (vgl. Branson e.a. 2017).

Tabel 1 **Domeinen van trauma-geïnformeerd werken: toelichting en voorbeeldmaatregelen**

Domein	Toelichting	Voorbeeldmaatregel
1. Bestuur en leiderschap	Het management van een organisatie onderschrijft het belang van trauma-geïnformeerd werken en draagt dit uit	Iemand aanstellen die verantwoordelijk is voor de (door)ontwikkeling, implementatie en uitvoer van trauma-geïnformeerd werken
2. Beleid	Trauma-geïnformeerd werken moet een onderdeel zijn van de organisatie	Het opstellen van een beleidsdocument dat invulling geeft aan deze organisatiemissie

Tabel 1 (Vervolg)

Domein	Toelichting	Voorbeeldmaatregel
3. Fysieke omgeving	Locaties van de organisatie moeten zodanig worden ingericht dat mensen zich er veilig voelen	Ramen plaatsen in ruimtes waar gesprekken worden gevoerd en deze ruimtes informeel inrichten
4. Betrokkenheid van ervaringsdeskundigen	Ervaringsdeskundigen worden betrokken bij de (door)ontwikkeling, implementatie en uitvoer van trauma-geïnfomeerd werken	Een ervaringsdeskundige vragen suggesties te geven bij het opstellen van een gespreksprotocol
5. Samenwerking met ketenpartijen	Ketenpartijen onderschrijven het belang van trauma-geïnfomeerd werken en weten wat dit inhoudt	Ketenpartijen uitnodigen voor een werkbezoek om het belang van trauma-geïnfomeerd werken onder de aandacht te brengen en uit te leggen wat deze manier van werken inhoudt
6. Screening en hulpverlening	De organisatie moet screenen op trauma en zo nodig passende hulp aanbieden of daarnaar doorverwijzen	Het ontwikkelen van een instrument waarmee traumagerelateerde psychische klachten in kaart kunnen worden gebracht en het opzetten van een doorverwijssysteem
7. Training en opleiding	Medewerkers van de organisatie moeten weten wat trauma-geïnfomeerd werken inhoudt en hoe ze deze werkwijze in de praktijk moeten toepassen	Het inkopen of zelf ontwikkelen van cursussen en trainingen op het gebied van trauma-geïnfomeerd werken
8. Monitoring	De organisatie moet waarborgen dat alle medewerkers trauma-geïnfomeerd werken	Het invoeren van supervisie- en/of intervisiegesprekken
9. Financiën	Voor de (door)ontwikkeling, implementatie en uitvoer van trauma-geïnfomeerd werken moeten voldoende financiële middelen beschikbaar zijn	Een vast percentage van de begroting reserveren voor de (door)ontwikkeling, implementatie of uitvoer van trauma-geïnfomeerd werken
10. Evaluatie	De organisatie moet nagaan in hoeverre trauma-geïnfomeerd werken hertraumatisering en andere ongewenste uitkomsten voorkomt	Het opstellen van indicatoren waarmee gemeten kan worden in welke mate de organisatie hertraumatisering en andere ongewenste uitkomsten voorkomt

Bij het treffen van maatregelen op de tien domeinen dienen volgens de SAMHSA (2014) – ongeacht de context waarbinnen deze worden getroffen – zes principes in acht te worden genomen:

1. de getraumatiseerde persoon een gevoel van veiligheid geven;
2. transparant zijn over wat men wel en niet voor hem of haar kan betekenen;
3. zijn of haar zorgen en gevoelens serieus nemen;
4. hem of haar zo veel mogelijk inspraak geven in de acties die ondernomen kunnen worden;
5. ondersteuning door 'peers' toestaan; en
6. aandacht hebben voor culturele, historische en genderspecifieke aspecten.

Afhankelijk van het domein waarbinnen een maatregel wordt getroffen, zullen deze principes meer of minder relevant zijn. Zo zal het eerste principe relevanter zijn voor het nemen van maatregelen binnen de domeinen 3 (fysieke omgeving), 6 (screening en hulpverlening), 7 (training en opleiding) en 8 (monitoring) dan bij het nemen van maatregelen binnen de andere domeinen.

De SAMHSA-principes van trauma-geïnformeerd werken zijn niet expliciet theoretisch en empirisch onderbouwd, maar sluiten in grote lijnen aan bij de theorie van *procedurele rechtvaardigheid* en het onderzoek dat hiernaar is gedaan (McKenna & Holtfreter 2021). Volgens deze theorie vinden mensen het belangrijk dat organisaties hen met respect en waardigheid behandelen, dat zij een stem hebben tijdens procedures die op hen betrekking hebben, en dat de beslissende autoriteit neutraal is. Dit laatste kan onder andere blijken uit transparantie in handelen (zie bijv. Tyler 2003). Al deze uitgangspunten maken ook onderdeel uit van de principes van trauma-geïnformeerd werken en zijn gevalideerd in empirisch onderzoek onder daders en slachtoffers (zie bijv. Ansems e.a. 2020; Wemmers e.a. 1995).

De afgelopen jaren heeft trauma-geïnformeerd werken in verschillende maatschappelijke sectoren een vlucht genomen. Met name op het gebied van de gezondheidszorg, maar ook in het onderwijs, de jeugdzorg en het maatschappelijk werk hebben steeds meer organisaties deze manier van werken geïmplementeerd (Levenson 2017; Reeves 2015; Thomas e.a. 2019; Zhang e.a. 2021). Het doorvoeren van trauma-geïnformeerd werken in de strafrechtsketen zal bepaald geen sinecure zijn en vraagt om rigoureuze hervormingen; de inrichting van het strafproces en de wijze waarop dit proces wordt uitgevoerd staan mijlenver af van de principes die in acht moeten worden genomen om

trauma-geïnformeerd te kunnen werken (McLachlan 2024).² Zoals uit het citaat boven deze bijdrage blijkt, bieden zij volgens de Amerikaanse hoogleraar psychiatrie Judith Herman zelfs een garantie voor verergering van het trauma (Herman 2023). Herman wijst er onder andere op dat strafrechtelijke procedures vaak dusdanig veel tijd in beslag nemen dat getraumatiseerde personen telkens worden onderbroken in hun herstelproces of daar überhaupt niet mee kunnen beginnen.

De noodzaak tot adoptie van trauma-geïnformeerd werken binnen de strafrechtsketen

De door Herman gesignaleerde traumaonvriendelijkheid van het strafproces vormt niet het belangrijkste argument om de adoptie van trauma-geïnformeerd werken in de strafrechtsketen te bepleiten. Hertraumatisering door een strafrechtelijke procedure kan immers alleen optreden wanneer er voorafgaande aan deze procedure al sprake was van traumatisering (vgl. Schock & Knaevelsrud 2013). Onderzoek suggereert dat dit vaak het geval is, zowel onder slachtoffers en daders als onder de medewerkers van de strafrechtsketen (Baranyi e.a. 2018; Regehr e.a. 2021; Shapland & Hall 2007).³ Voor elk van deze drie groepen zal ik laten zien welke oorzaken hieraan ten grondslag kunnen liggen en welke relevantie hun trauma's hebben voor het strafproces.

Traumatisering onder slachtoffers

Traumatisering onder slachtoffers kan verschillende oorzaken hebben. Allereerst kunnen zij getraumatiseerd zijn door het misdrijf waar de strafrechtelijke procedure betrekking op heeft. Afhankelijk van de aard en ernst van dit misdrijf is tussen de 10% en 90% van hen door het misdrijf getraumatiseerd (Koster e.a. 2014). Daarnaast komt het voor dat zij al vóór het misdrijf getraumatiseerd waren. Veel slachtoffers zijn namelijk al eerder het slachtoffer geweest van een of meer criminele of andere traumatiserende gebeurtenissen (zie bijv. O e.a.

² Vgl. de bijdrage van Hendriks en Mansvelt aan dit themanummer.

³ Familieleden en (rechts)hulpverleners laat ik hier buiten beschouwing. Zij zijn namelijk niet zelf partij in het strafproces. Dit neemt niet weg dat ook zij getraumatiseerd kunnen zijn en daarom baat zouden kunnen hebben bij een trauma-geïnformeerde strafrechtspiegeling (zie bijv. Iversen & Robertson 2021).

2017). Ten slotte kunnen slachtoffers getraumatiseerd zijn door gebeurtenissen die ná het misdrijf hebben plaatsgevonden.⁴ Het kan hierbij gaan om zowel gebeurtenissen die op zichzelf traumatiserend zijn als gebeurtenissen die een niet als traumatisch ervaren misdrijf alsnog traumatiserend maken (Kunst 2015). Bij dit laatste kan onder andere worden gedacht aan het tonen van foto's van overleden slachtoffers aan nabestaanden (vgl. Ellison & Munro 2017). Voorstelbaar is bijvoorbeeld dat zij van het zien van zulke foto's nachtmerries krijgen of dat zij plaatsen of objecten die op de foto's zichtbaar zijn, gaan vermijden.

Traumatisering onder slachtoffers is om meerdere redenen relevant voor het strafproces. In de eerste plaats is slachtoffertraumatisering relevant voor het bieden van bescherming tijdens en na afloop van het strafproces. Uit onderzoek is namelijk bekend dat slachtoffertraumatisering het risico op herhaling van slachtofferschap vergroot (zie bijv. Kunst & Winkel 2013).⁵ Getraumatiseerde slachtoffers hebben dus meer behoefte aan het treffen van beschermingsmaatregelen dan niet-getraumatiseerde slachtoffers. In de tweede plaats is slachtoffertraumatisering relevant voor het treffen van primaire preventiemaatregelen, omdat slachtoffertraumatisering een risicofactor vormt voor later daderschap (Spencer e.a. 2019). Behandeling van het trauma kan helpen dit te voorkomen. In de derde plaats is slachtoffertraumatisering relevant voor de keuze van slachtoffers om wel of niet actief aan het strafproces deel te nemen middels gebruikmaking van hun wettelijke rechten; onderzoek heeft uitgewezen dat getraumatiseerde slachtoffers vaker van deze rechten gebruikmaken dan niet-getraumatiseerde slachtoffers (Lens e.a. 2010, 2015; Nijborg e.a. 2024). In de vierde plaats is slachtoffertraumatisering relevant voor beslissingen over schuld en straf, want onderzoek heeft laten zien dat slachtoffers die zich geëmotioneerd uitlaten over het misdrijf een grotere kans hebben om geloofd te worden door medewerkers van politie en justitie dan slachtoffers die dat niet doen. Deze medewerkers denken dat het uiten van emoties past bij het hebben meegemaakt van een criminele gebeurtenis en de traumatisering die daarvan het gevolg kan zijn (Sleath & Bull 2017). Maar dit is een misvatting. Wanneer het slachtoffer door de cri-

4 Vgl. de bijdrage van Aarten en collega's over secundaire victimisatie en hertraumatisering.

5 Een verklaring hiervoor is dat bepaalde typen psychische klachten, zoals een verhoogde prikkelbaarheid en reactiviteit, slachtoffers extra kwetsbaar maken. Een slachtoffer dat bij het minste of geringste agressief reageert op vervelend gedrag van anderen, loopt het risico op een agressieve tegenreactie (Winkel & Kunst 2011).

minele gebeurtenis getraumatiseerd is, kan het emoties bewust onderdrukken om de pijn van de herinnering aan het misdrijf niet te hoeven voelen (vgl. Kunst 2024). Door het wel of niet uiten van emoties door slachtoffers toch als indicator van (on)geloofwaardigheid te beschouwen bestaat het risico dat hun verklaringen niet op waarde worden geschat. Het gevolg hiervan kan zijn dat verdachten ten onrechte worden veroordeeld en bestraft voor een misdrijf dat zij niet hebben begaan, dan wel dat zij ten onrechte worden vrijgesproken van een misdrijf dat zij wel hebben begaan en daardoor straf ontlopen. Onderzoek heeft namelijk uitgewezen dat de kans op veroordeling van de verdachte en oplegging van een (zwaardere) straf groter is bij emotionele dan bij niet-emotionele slachtofferverklaringen en vice versa (voor overzichten, zie Kunst 2021b; Kunst e.a. 2021).⁶

Traumatisering onder daders

Traumatisering onder daders kan dezelfde oorzaken hebben als onder slachtoffers. Wat met name vaak voorkomt is dat zij getraumatiseerd zijn door gebeurtenissen die vóór het misdrijf hebben plaatsgevonden (Ardino 2012). Onderzoek heeft bijvoorbeeld laten zien dat de kans dat daders die met justitie in aanraking komen traumatische gebeurtenissen in hun kindertijd hebben meegemaakt maar liefst twaalf keer zo groot is als voor mensen die niet met justitie in aanraking komen (Malvaso e.a. 2022). Daarnaast kunnen daders getraumatiseerd raken door het misdrijf dat zij zelf hebben gepleegd.⁷ Met name na misdrijven met een dodelijke afloop is de kans groot dat de dader hierdoor getraumatiseerd raakt. Dit geldt zowel voor opzet- als voor schulddelicten (Badenes-Ribera e.a. 2021; Soh e.a. 2023). Ten slotte kan ook onder daders traumatisering het gevolg zijn van gebeurtenissen die ná het misdrijf hebben plaatsgevonden. Zo weten we uit onderzoek dat bijna elke gedetineerde gedurende detentie ten minste één potentieel traumatische gebeurtenis meemaakt en vaak ook de detentie zelf als traumatiserend ervaart (Piper & Berle 2019). En na een lange periode van detentie kan de dader ook de terugkeer in de samenleving als traumatiserend ervaren (zie bijv. Liem & Kunst 2013).

6 Zie ook de bijdrage van Van Doorn en Schot aan dit themanummer.

7 Zie ook de bijdrage aan dit themanummer van Molendijk en Helmich over ouderschap en morele verwonding.

Ook traumatisering onder daders is om verschillende redenen relevant voor het strafproces. Traumatisering is allereerst relevant voor de beantwoording van de bewijsvraag. Verdachten leggen doorgaans tijdens verschillende fasen in het strafproces verklaringen af. Wanneer deze niet consistent zijn, wordt dit vaak beschouwd als een indicatie van ongeloofwaardigheid of onbetrouwbaarheid. Dit is niet terecht. Kenmerkend voor traumatisering is namelijk dat de gebeurtenis die hieraan ten grondslag ligt in kleine stukjes wordt opgeslagen in het geheugen (Ehlers & Clark 2000). Anders dan bij herinneringen aan alledaagse gebeurtenissen is er dus geen narratief van de gebeurtenis beschikbaar dat de verdachte uit het geheugen kan ophalen. Het gevolg hiervan is dat de verklaringen die de verdachte over de gebeurtenis aflegt gefragmenteerd zijn en op anderen tegenstrijdig kunnen overkomen (Kunst 2024). Wanneer deze tegenstrijdigheid de verdachte wordt tegengeworpen, loopt deze het risico ten onrechte veroordeeld te worden (vgl. Kunst 2021b). Voorts is traumatisering relevant voor de straftoemeting. Traumatisering is namelijk een risicofactor voor het plegen van criminaliteit. Het misdrijf waarvoor de verdachte terechtstaat kan daarom (mede) het gevolg zijn van psychische klachten die verband houden met traumatische ervaringen die hij of zij heeft meegemaakt. Dit is belangrijk voor de vraag of sprake is van de toepasselijkheid van schulduitsluitingsgronden als noodweerexces en ontoerekenbaarheid of een omstandigheid die strafmatiging in de zin van artikel 9a van het Wetboek van Strafrecht rechtvaardigt en/of medebepalend is voor de straf en/of maatregel die wordt opgelegd (vgl. Kunst 2011; Stam & Ten Voorde 2009). Ten slotte is traumatisering onder daders relevant voor de tenuitvoerleggingsfase. Traumatisering kan namelijk de re-integratie na een vrijheidsbenemende straf of maatregel belemmeren en vormt een risico voor recidive (vgl. Gueta e.a. 2022; Pettus 2023).

Traumatisering onder medewerkers van de strafrechtshet

Traumatisering onder medewerkers van de strafrechtshet kan eveneens verschillende oorzaken hebben. In de eerste plaats kan de traumatisering het gevolg zijn van gebeurtenissen die zij in hun privéleven hebben meegemaakt. In de tweede plaats kan de traumatisering het gevolg zijn van gebeurtenissen die zij tijdens de uitoefening van hun werk hebben meegemaakt. Dit geldt in het bijzonder voor medewer-

kers van de politie en het gevangeniswezen: zij lopen onder andere het risico met geweld of bedreigingen geconfronteerd te worden. Voor sommige medewerkers kunnen dergelijke ervaringen traumatiserend zijn (zie bijv. Ellison & Jaegers 2022). In de derde plaats kan de traumatisering het gevolg zijn van de uitoefening van het werk zelf. Hierbij kunnen twee varianten worden onderscheiden. Wat regelmatig voorkomt is dat een medewerker 'secundair' getraumatiseerd wordt door ervaringen die anderen hebben meegemaakt. Dit betekent dat hij of zij het leed van deze anderen zelf gaat ervaren (Figley 1995). Met name medewerkers die regelmatig direct contact hebben met slachtoffers en verdachten lopen een verhoogd risico op deze vorm van traumatisering (voor overzichtsstudies, zie Frost & Scott 2022; Ko & Memon 2022; Lonergan e.a. 2016). Daarnaast bestaan er aanwijzingen dat medewerkers van de strafrechtsketen getraumatiseerd kunnen raken door de ingrijpende beslissingen die zij moeten nemen. Denk bijvoorbeeld aan situaties waarin een politieagent moet besluiten wel of niet gericht op een verdachte te schieten (zie bijv. Komarovskaya e.a. 2011).

Traumatisering onder medewerkers van de strafrechtsketen is relevant voor het strafproces, omdat deze kan interfereren met het uitvoeren van hun werkzaamheden. Zo leidt het ziekteverzuim dat hiervan het gevolg is tot grotere werkdruk onder hun collega's en dus tot een verdere verstopping van de keten. Daarnaast vergroot traumatisering de kans op grensoverschrijdend gedrag: de confrontatie met andermans leed kan herbelevingen van zelf meegemaakte traumatische gebeurtenissen triggeren en daarmee verband houdende woede- of paniekaanvallen uitlokken (vgl. Raver & McElheran 2022). Slachtoffers, verdachten/daders en ook collega's kunnen hier de dupe van worden. Ten slotte kan traumatisering de beslissingen beïnvloeden die medewerkers van de strafrechtsketen moeten nemen: zonder dat zij zich hiervan bewust zijn, kunnen zij de door hun trauma veroorzaakte psychische klachten als heuristiek in het besluitvormingsproces gebruiken. Dit vergroot de kans op verkeerde beslissingen (Regehr & LeBlanc 2017).

Stappen die moeten worden gezet om trauma-geïnformeerd te kunnen gaan werken

Zoals ik hiervoor opmerkte, zijn de inrichting en werkwijze van het strafproces momenteel verre van trauma-geïnformeerd. Per ketenorganisatie, per organisatielaag en per organisatielocatie zullen tal van maatregelen moeten worden getroffen om hier verandering in aan te kunnen brengen (vgl. Branson e.a. 2017). Voordat hier een aanvang mee kan worden gemaakt, zal eerst moeten worden onderzocht voor welke onderdelen van de strafrechtsketen en het strafproces en voor welke doelgroep(en) (slachtoffers, daders en/of medewerkers) verbetering nodig is. De tien domeinen die door de SAMHSA worden onderscheiden kunnen hierbij worden gebruikt als inventarisatiekader. Wanneer duidelijk is binnen welke domeinen veranderingen moeten worden doorgevoerd, kunnen de zes door de SAMHSA geformuleerde principes fungeren als richtlijn bij de ontwikkeling van passende maatregelen. Daarnaast kan worden gekeken naar de ervaringen die verschillende Angelsaksische strafrechtstelsels hebben opgedaan met initiatieven op het gebied van trauma-geïnformeerd werken. De meeste van deze initiatieven staan weliswaar nog in de kinderschoenen en zijn nog niet gedegen op hun effectiviteit geëvalueerd, maar hun eerste bevindingen zijn veelbelovend. Dit geldt in het bijzonder voor de gespecialiseerde rechtbanken voor getraumatiseerde veteranen (zie kader). De maatregelen die genomen worden, zullen ten slotte ook elk afzonderlijk moeten worden gebaseerd op theoretische en empirische inzichten. De zes basisprincipes zijn te algemeen om daarmee de uitwerking van specifieke maatregelen te kunnen onderbouwen.

Gespecialiseerde rechtbanken voor getraumatiseerde veteranen

In 2008 werd op initiatief van rechter Robert Russell in de stad Buffalo de eerste Amerikaanse rechtbank opgericht voor veteranen die in aanraking zijn gekomen met politie en justitie (Russell 2009). In zijn jarenlange ervaring als rechter was het hem opgevallen dat hij relatief vaak zaken behandelde waarin de verdachte een getraumatiseerde veteraan was. Volgens Russell hadden deze verdachten meer baat bij professionele behandeling van hun trauma dan bij bestraffing en diende de strafrechtsketen hierin te voorzien. Zo geschiedde, en inmiddels tellen de Verenigde Staten meer dan zeshonderd 'veterans treatment courts' (Rapisarda e.a. 2024). De werkwijze van

deze courts verschilt sterk per staat en ook binnen staten, maar in de meeste gevallen wordt de verdachte gescreend op alcohol- en drugsmisbruik en psychische klachten die verband houden met traumatisering, alvorens hij of zij wordt voorgeleid voor een rechter die kennis heeft van traumatisering en getraind is om met getraumatiseerde verdachten om te gaan (Douds e.a. 2017). Wanneer het vermoeden bestaat dat het delinquente gedrag van de verdachte is veroorzaakt door psychische en sociale problematiek die verband houdt met zijn of haar oorlogstrauma en het oplossen van deze problematiek het risico op recidive kan verminderen, wordt hem of haar de mogelijkheid geboden om zich onder behandeling te stellen van een gespecialiseerde hulpverleningsinstantie waarmee de rechtbank samenwerkt. Als de verdachte hiervan gebruik wenst te maken, wordt er voorlopig geen vervolging ingesteld. Gedurende de behandeling monitort dezelfde rechter of de verdachte progressie boekt en zich houdt aan de voorwaarden van het behandelprogramma. Na succesvolle afronding van het behandeltraject wordt de zaak afgesloten of wordt deze buitengerechtelijk of middels oplegging van een boete afgedaan. Hoewel de effectiviteit van deze vorm van trauma-geïnformeerd werken nog nauwelijks goed is bestudeerd, suggereren bestaande studies dat deze aanpak succesvol kan zijn in het terugbrengen van aan het trauma gerelateerde psychische klachten en een succesvolle terugkeer in de samenleving na detentie (Knudsen & Wingenfield 2017; McCall e.a. 2018; Tsai e.a. 2017).

Zonder vooruit te willen lopen op de uitkomsten van de inventarisatie, denk ik dat in de Nederlandse strafrechtsketen sowieso een verandering dient plaats te vinden op het gebied van opleiding en training. In cursussen die medewerkers van de strafrechtsketen krijgen aangeboden wordt summier aandacht besteed aan traumatisering onder slachtoffers, maar niet aan traumatisering onder daders en de eigen medewerkers. Bovendien zijn ze meestal niet verplicht en worden ze niet verzorgd door trauma-experts. Hier kan vrij eenvoudig verandering in worden aangebracht. De verschillende ketenpartijen zouden ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum bijvoorbeeld kunnen vragen om samen met victimologen en criminologen nieuw onderwijs te ontwikkelen.⁸ Daarnaast zou kunnen worden overwogen om de

8 De eerste stappen worden hier overigens al in gezet: recent heeft het Studiecentrum Rechtspleging twee auteurs van dit themanummer (Kunst en Van Doorn) verzocht een cursus over trauma-geïnformeerd werken te ontwikkelen.

bestaande afdoeningspraktijk (d.w.z. de wijzen waarop strafzaken worden be- en afgehandeld) aan te passen. Hoe een strafzaak wordt afgedaan, wordt momenteel in belangrijke mate bepaald door de ernst van het misdrijf, de kansrijkheid van opsporing en vervolging en de beschikbare capaciteit (vgl. College van Procureurs-Generaal & Landelijk Platform VVC OM-politie 2021). Mogelijke traumatisering bij de dader of het slachtoffer speelt hierbij geen enkele rol en van een opmaatbenadering waarbij rekening wordt gehouden met de specifieke behoeften van daders en slachtoffers is evenmin sprake. Om trauma-geïnformeerd te kunnen werken is het noodzakelijk om deze sterk geprotocolleerde en rigide afdoeningspraktijk los te laten. Naar mijn mening zou het bijvoorbeeld mogelijk moeten worden om in bepaalde gevallen ook ‘high impact’-delicten buitengerechtelijk en op een door de dader en het slachtoffer gewenste wijze af te doen wanneer daarmee beter recht kan worden gedaan aan bij hen aanwezige traumatisering (vgl. Herman 2023). Ik denk bijvoorbeeld aan ernstige verkeers- of geweldsdelicten die door een ‘first offender’ zijn gepleegd, waarbij de kans op recidive gering is en het slachtoffer vooral behoefte heeft aan een excuus en een schadevergoedingsregeling. Ik kan mij voorstellen dat in zulke gevallen wordt volstaan met een aanpak waarbij zowel het slachtoffer als de dader wordt gescreend op eventuele traumatisering en zo nodig hulpverlening wordt aangeboden om dit zo snel mogelijk tegen te kunnen gaan of verergering te kunnen voorkomen.⁹

Tot slot

In het voorgaande heb ik laten zien dat het hard nodig is om binnen de strafrechtsketen trauma-geïnformeerd te gaan werken. De andere bijdragen aan dit nummer zullen deze noodzaak verder illustreren. Ik wil graag besluiten met op te merken dat het adopteren van trauma-geïnformeerd werken aansluit bij andere initiatieven die de afgelopen jaren binnen de strafrechtsketen zijn genomen. Het past bijvoorbeeld bij de ambitie van de Raad voor de rechtspraak (Rvdr) om rechtspreken effectiever te maken. De Rvdr heeft de afgelopen jaren verschillende pilots gelanceerd om te experimenteren met innovatieve manieren van rechtspreken (Verberk 2019). Daarbinnen wordt nauw samen-

9 Vgl. de bijdrage van Aarten en collega's aan dit themanummer.

gewerkt met ketenpartners. Ik kan mij voorstellen dat een nieuwe pilot in het teken staat van trauma-geïnformeerd werken. De problemen waar de bestaande pilots zich op richten, worden namelijk vaak bepaald door onderliggende traumatisering of kunnen traumatisering tot gevolg hebben. Ook past trauma-geïnformeerd werken bij de toegenomen aandacht van de politie voor traumatisering en de impact die deze heeft op de uitvoering van politietaken. Om nog meer oog te hebben voor traumatisering onder slachtoffers, daders en medewerkers van de strafrechtsketen is het belangrijk dat deze bestaande initiatieven worden uitgebreid.

Literatuur

Ansems e.a. 2020

L.F. Ansems, K. van den Bos & E. Mak, 'Speaking of justice: A qualitative interview study on perceived procedural justice among defendants in Dutch criminal cases', *Law & Society Review* (54) 2020, afl. 3, p. 643-679.

American Psychiatric Association

American Psychiatric Association, *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5e herziene editie). Washington D.C. 2022.

Ardino 2012

V. Ardino, 'Offending behaviour: The role of trauma and PTSD', *European Journal of Psychotraumatology* (3) 2012, afl. 1, <https://doi.org/10.3402/ejpt.v3i0.18968>.

Badenes-Ribera e.a. 2021

L. Badenes-Ribera, C. Molla-Esparza, C. Longobardi, J. Sánchez-Meca e.a., 'Homicide as a source of posttraumatic stress? A meta-analysis of the prevalence of posttraumatic stress disorder after committing homicide', *Journal of Traumatic Stress* (34) 2021, afl. 2, p. 345-356.

Baranyi e.a. 2018

G. Baranyi, M. Cassidy, S. Fazel, S. Priebe e.a., 'Prevalence of post-traumatic stress disorder in prisoners', *Epidemiologic Reviews* (40) 2018, afl. 1, p. 134-145.

Bosma & Groenhuijsen 2023

A.K. Bosma & M.S.G. Groenhuijsen, 'Slachtofferrechten en -participatie in het strafproces', in: J. van Doorn, J. Brands, M.J.J. Kunst, E.R. Muller e.a. (red.), *Slachtoffers. Onderzoek, beleid en praktijk*, Deventer: Wolters Kluwer 2023, p. 469-491.

Branson e.a. 2017

C.E. Branson, C.L. Baetz, S.M. Horwitz & K.E. Hoagwood, 'Trauma-informed juvenile justice systems: A systematic review of definitions and core components', *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* (9) 2017, afl. 6, p. 635-646.

College van Procureurs-Generaal & Landelijk Platform VVC OM-politie 2022

College van Procureurs-Generaal & Landelijk Platform VVC OM-politie, 'Screenings- en selectiviteitskader misdrijven', 2022, www.om.nl/documenten/publicaties/2022/06/20/screenings--en-selectiviteitskader.

Douds e.a. 2017

A.S. Douds, E.M. Ahlin, D. Howard & S. Stigerwalt, 'Varieties of veterans' courts: A statewide assessment of veterans' treatment court components', *Criminal Justice Policy Review* (28) 2017, afl. 8, p. 740-769.

Ehlers & Clark 2000

A. Ehlers & D.M. Clark, 'A cognitive model of posttraumatic stress disorder', *Behaviour Research and Therapy* (38) 2000, afl. 4, p. 319-345.

Ellison & Jaegers 2022

J.M. Ellison & L.A. Jaegers, 'Suffering in silence: Violence exposure and post-traumatic stress disorder among jail correctional officers', *Journal of Occupational and Environmental Medicine* (64) 2022, afl. 1, p. e28-e35.

Ellison & Munro 2017

L. Ellison & V.E. Munro, 'Taking trauma seriously: Critical reflections on the criminal justice process', *The International Journal of Evidence & Proof* (21) 2017, afl. 3, p. 183-208.

Figley 1995

C.R. Figley, 'Compassion fatigue: Toward a new understanding of the costs of caring', in: B.H. Stamm (red.), *Secondary traumatic stress: Self-care issues for clinicians, researchers, and educators*, Lutherville, SD: The Sidran Press 1995, p. 3-28.

Frost & Scott 2022

L. Frost & H. Scott, 'What is known about the secondary traumatization of staff working with offending populations? A review of the literature', *Traumatology* (28) 2022, afl. 1, p. 56-73.

Gueta e.a. 2022

K. Gueta, G. Chen & N. Ronel, 'Trauma-oriented recovery framework with offenders: A necessary missing link in offenders' rehabilitation', *Aggression and Violent Behavior* (63) 2022.

Harris & Fallot 2001a

M.E. Harris & R.D. Fallot, *Using trauma theory to design service systems*, San Francisco, CA: Jossey-Bass/Wiley 2001.

Harris & Fallot 2001b

M. Harris & R.D. Fallot, 'Envisioning a trauma-informed service system: A vital paradigm shift', *New Directions for Mental Health Services* (89) 2001, p. 3-22.

Herman 2023

J.L. Herman, *Truth and repair: How trauma survivors envision justice*, Londen: Basic Books 2023.

Iversen & Robertson 2021

S. Iversen & N. Robertson, 'Prevalence and predictors of secondary trauma in the legal profession: A systematic review', *Psychiatry, Psychology and Law* (28) 2021, afl. 6, p. 802-822.

Keels 2024

M. Keels, 'Responding to the trauma that is endemic to the criminal legal system: Many opportunities for juvenile prevention, intervention and rehabilitation', *Annual Review of Criminology* (7) 2024, afl. 1, p. 329-355.

Knudsen & Wingefeld 2016

K.J. Knudsen & S. Wingefeld, 'A specialized treatment court for veterans with trauma exposure: Implications for the field', *Community Mental Health Journal* (52) 2016, p. 127-135.

Ko & Memon 2023

H. Ko & A. Memon, 'Secondary traumatization in criminal justice professions: A literature review', *Psychology, Crime & Law* (29) 2023, afl. 4, p. 361-385.

Komarovskaya e.a. 2011

I. Komarovskaya, S. Maguen, S.E. McCaslin, T.J. Metzler e.a., 'The impact of killing and injuring others on mental health symptoms among police officers', *Journal of Psychiatric Research* (45) 2011, afl. 10, p. 1332-1336.

Kort 2020

J. Kort, *Politie mensen, officieren en rechters over strafrecht. Een onderzoek naar opvattingen van drie groepen professionals over de strafrechtpleging in Nederland* (diss. Nijmegen), Deventer: Wolters Kluwer 2020.

Koster e.a. 2014

N.N. Koster, M.J.J. Kunst & K.F. Kuijpers, *De politie en slachtoffers van criminaliteit. Het effect van adequaat politieoptreden op de emotionele gesteldheid van slachtoffers en hun bereidheid tot het verlenen van medewerking aan strafrechtelijk onderzoek*, Den Haag: Boom 2024.

Kunst 2011

M.J.J. Kunst, 'Posttraumatische stressstoornis en detentie. De strafrechter en het waarborgen van de strafdoelen speciale preventie en resocialisatie bij de vrijheidsbeneming van getraumatiseerde daders', in: J.P. van der Leun, E.R. Muller, N. van der Schee, P.M. Schuyt e.a. (red.), *De vogel vrij. Liber amicorum prof. dr. mr. Martin Moerings*, Den Haag: Boom Lemma uitgevers 2011, p. 217-228.

Kunst 2015

M. Kunst, 'De therapeutische werking van slachtofferdeelname aan het strafproces', *Beleid en Maatschappij* (42) 2015, afl. 1, p. 32-45.

Kunst 2021a

M.J.J. Kunst, *Los van het kwade geweten? Over slachtofferrechtenonderzoek in de victimologie* (oratie Leiden), Den Haag: Boom criminologie 2021.

Kunst 2021b

M.J.J. Kunst, 'Slachtofferverklaringen en hun effecten op strafrechtelijke beslissingen', in: T. Kooijmans, J.W. Ouwkerk, C. Rijken & J. Simmelink (red.), *Op zoek naar evenwicht. Liber amicorum Marc Groenhuijsen*, Deventer: Wolters Kluwer 2021, p. 451-462.

Kunst 2024

M. Kunst, 'Slachtofferverklaringen in juridische procedures', in: J. de Keijser, R. Horselenberg & A. Vredeveldt (red.), *Tussen wet en wetenschap. De psychologie van het recht*, Den Haag: Boom 2024, p. 287-302.

Kunst & Winkel 2013

M.J.J. Kunst & F.W. Winkel, 'Exploring the impact of dysfunctional posttraumatic survival responses on crime revictimization', *Violence and Victims* (28) 2013, afl. 4, p. 670-680.

Kunst e.a. 2021

M. Kunst, G. de Groot, J. Meester & J. van Doorn, 'The impact of victim impact statements on legal decisions in criminal proceedings: A systematic review of the literature across jurisdictions and decision types', *Aggression and Violent Behavior* (56) 2021, <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101512>.

Lens e.a. 2010

K. Lens, A. Pemberton & M. Groenhuijsen, *Het spreekrecht in Nederland*, Tilburg: International Victimology Institute Tilburg, Universiteit van Tilburg/Prisma-Print Tilburg 2010.

Lens e.a. 2015

K.M. Lens, A. Pemberton, K. Brans, J. Braeken e.a., 'Delivering a victim impact statement: Emotionally effective or counter-productive?', *European Journal of Criminology* (12) 2015, afl. 1, p. 17-34.

Levenson 2017

J. Levenson, 'Trauma-informed social work practice', *Social Work* (62) 2017, afl. 2, p. 105-113.

Liem & Kunst 2013

M. Liem & M. Kunst, 'Is there a recognizable post-incarceration syndrome among released "lifers"?', *International Journal of Law and Psychiatry* (36) 2013, afl. 3/4, p. 333-337.

Lonergan e.a. 2016

M. Lonergan, M.E. Leclerc, M. Descamps, S. Pigeon e.a., 'Prevalence and severity of trauma- and stressor-related symptoms among jurors: A review', *Journal of Criminal Justice* (47) 2016, p. 51-61.

Malvaso e.a. 2022

C.G. Malvaso, J. Cale, T. Whitten, A. Day e.a., 'Associations between adverse childhood experiences and trauma among young people who offend: A systematic literature review', *Trauma, Violence, & Abuse* (23) 2022, afl. 5, p. 1677-1694.

McCall e.a. 2018

J.D. McCall, J. Tsai & A.J. Gordon, 'Veterans Treatment Court research: Participant characteristics, outcomes, and gaps in the literature', *Journal of Offender Rehabilitation* (57) 2018, afl. 6, p. 384-401.

McKenna & Holtfreter 2021

N.C. McKenna & K. Holtfreter, 'Trauma-informed courts: A review and integration of justice perspectives and gender responsiveness', *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma* (30) 2021, afl. 4, 450-470.

McLachlan 2024

K.J. McLachlan, *Trauma-informed criminal justice: Towards a more compassionate criminal justice system*, Cham, Zwitserland: Palgrave Macmillan 2024.

Nijborg e.a. 2024

L.C. Nijborg, M.J. Kunst, G.J. Westerhof, J. de Keijser e.a., 'Grief and delivering a statement in court: A longitudinal mixed-method study among homicidally bereaved people', *European Journal of Psychotraumatology* (15) 2024, afl. 1, <https://doi.org/10.1080/20008066.2023.2297541>.

Orth & Maercker 2004

U. Orth & A. Maercker, 'Do trials of perpetrators retraumatize crime victims?', *Journal of Interpersonal Violence* (19) 2004, afl. 2, p. 212-227.

Pettus 2023

C.A. Pettus, 'Trauma and prospects for reentry', *Annual Review of Criminology* (6) 2023, afl. 1, p. 423-446.

Piper & Berle 2019

A. Piper & D. Berle, 'The association between trauma experienced during incarceration and PTSD outcomes: A systematic review and meta-analysis', *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology* (30) 2019, afl. 5, p. 854-875.

O e.a. 2017

S. O, N.N. Martinez, Y. Lee & J.E. Eck, 'How concentrated is crime among victims? A systematic review from 1977 to 2014', *Crime Science* (6) 2017, afl. 6.

Rapisarda e.a. 2024

S.S. Rapisarda, K.R. Kras, G. LeMoyné, D. Hummer e.a., 'Veterans treatment courts: A nationwide review of enacting and eligibility state statutes', *Victims & Offenders* (19) 2024, afl. 1, p. 32-58.

Raver & McElheran 2022

J.L. Raver & M. McElheran, 'A trauma-informed approach is needed to reduce police misconduct', *Industrial and Organizational Psychology* (15) 2022, afl. 4, p. 583-587.

Reeves 2015

E. Reeves, 'A synthesis of the literature on trauma-informed care', *Issues in Mental Health Nursing* (36) 2015, afl. 9, p. 698-709.

Regehr & LeBlanc 2017

C. Regehr & V.R. LeBlanc, 'PTSD, acute stress, performance and decision-making in emergency service workers', *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law* (45) 2017, afl. 2, p. 184-192.

Regehr e.a. 2021

C. Regehr, M. Carey, S. Wagner, L.E. Alden e.a., 'Prevalence of PTSD, depression and anxiety disorders in correctional officers: A systematic review', *Corrections* (6) 2021, afl. 3, p. 229-241.

Russell 2009

R.T. Russell, 'Veterans treatment court: A proactive approach', *New England Journal of Civil and Criminal Confinement* (35) 2009, afl. 2, p. 357-372.

Schock & Knaevelsrud 2013

K. Schock & C. Knaevelsrud, 'Retraumatization: The vicious circle of intrusive memory', in: M. Linden & K. Rutkowski (red.), *Hurting memories and beneficial forgetting. Posttraumatic stress disorders, biographical developments and social conflicts*, London/Waltham, MA: Elsevier 2013, p. 59-70.

Shapland & Hall 2007

J. Shapland & M. Hall, 'What do we know about the effects of crime on victims?', *International Review of Victimology* (14) 2007, afl. 2, p. 175-217.

Sleath & Bull 2017

E. Sleath & R. Bull, 'Police perceptions of rape victims and the impact on case decision making: A systematic review', *Aggression and Violent Behavior* (34) 2017, p. 102-112.

Soh e.a. 2023

K.C. Soh, Y.H. Tay & R. Darjee, 'Those who commit violent crimes can be traumatised by their offences: A systematic review of offence-specific post-traumatic stress disorder', *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma* (32) 2023, afl. 12, p. 1705-1725.

Spencer e.a. 2019

C. Spencer, A.B. Mallory, B.M. Cafferky, J.G. Kimmes e.a., 'Mental health factors and intimate partner violence perpetration and victimization: A meta-analysis', *Psychology of Violence* (9) 2019, afl. 1, p. 1-17.

Stam & Ten Voorde 2009

M. Stam & J.M. ten Voorde, 'Getraumatiseerde veteranen in het strafrecht. Over de doorwerking van posttraumatische stressstoornis bij veteranen in enkele schulduitsluitingsgronden', *Delikt en Delinkwent* (41) 2009, afl. 6, p. 1-16.

Substance Abuse and Mental Health Services Administration 2014

Substance Abuse and Mental Health Services Administration, *SAMHSA's concept of trauma and guidance for a trauma-informed approach*, 2014, <https://library.samhsa.gov/sites/default/files/sma14-4884.pdf>.

Thomas e.a. 2019

M.S. Thomas, S. Crosby & J. Vanderhaar, 'Trauma-informed practices in schools across two decades: An interdisciplinary review of research', *Review of Research in Education* (43) 2019, afl. 1, p. 422-452.

Tsai e.a. 2017

J. Tsai, B. Flatley, W.J. Kaspro, S. Clark & A. Finlay, 'Diversion of veterans with criminal justice involvement to treatment courts: Participant characteristics and outcomes', *Psychiatric services* (68) 2017, afl. 4, p. 375-383.

Tyler 2003

T.R. Tyler, 'Procedural justice, legitimacy, and the effective rule of law', *Crime and Justice* (30) 2003, p. 283-357.

Verberk 2019

S. Verberk, 'Responsieve rechtspraak? 'Maatschappelijk effectieve rechtspraak' als innovatieproces', *Rechtsreeks* (16) 2019, afl. 1, p. 26-34.

Wemmers e.a. 1995

J.A. Wemmers, R. van der Leeden & H. Steensma, 'What is procedural justice: Criteria used by Dutch victims to assess the fairness of criminal justice procedures', *Social Justice Research* (8) 1995, afl. 4, p. 329-350.

Winkel & Kunst 2011

F.W. Winkel & M.J.J. Kunst, 'Post-traumatische gedragsstoornissen en het herhaald slachtoffer worden van een misdrijf. Risico in de context van het Tonische Immobiliteit- en Berserkersyndroom', in: M.S. Groenhuisen, S. Kierkels & T. Kooijmans (red.), *De forensische psychiatrie geanalyseerd*, Antwerpen/Apeldoorn/Portland: Maklu Uitgevers 2011, p. 217-233.

Zhang e.a. 2021

S. Zhang, A. Conner, Y. Lim & T. Lefmann, 'Trauma-informed care for children involved with the child welfare system: A meta-analysis', *Child Abuse & Neglect* (122) 2021, <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2021.105296>.